

Наталія Кобченко (*Natalia Kobchenko*)

Київ, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРЕЦЕДЕНТНОГО ВИСЛОВЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ МАСМЕДІЙНОМУ ДИСКУРСІ

The Semantic and Pragmatic Potential of the Precedent Phenomenon in Ukrainian Media Discourse

ABSTRACT: The paper deals with elucidating the semantic changes and pragmatic effects of the precedent phenomenon in modern Ukrainian media discourse. The examples chosen for analysis have appeared within Ukrainian discourse following Ukraine's independence in 1991. It verbalizes one of the valuable concepts – 'patriotism'. Taken into consideration is the phrase coined by Yevhen Chykalenko, about "love to the depth of a pocket" with references to its use in contemporary discourse. The research is based on the 13th version of the General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian and on the Ukrainian Language Corpus test version. The functional variant peculiarities of this expression are described, and its truncated derivatives and its lexical shifts as well. The difference between the origin of Chykalenko's phrase and its current modifications is deduced from the semantic-pragmatic point of view. The paper reveals the role the above mentioned phrase plays in the formatting of new expressions. Outlined is the manipulative potential of this precedent expression in the realization of the author's intentions.

KEYWORDS: precedent phenomenon, shifts, semantic changes, pragmatic effects, Yevhen Chykalenko, media discourse, postcolonialism

Вступ

Загальновідомо, що прецедентні феномени є тими знаками, які репрезентують специфіку існування й мислення певної лінгвоспільноти, втілюючи засадничі концепти її ментальності й культури, демонструючи її ідентичність та транслюючи її історичну пам'ять. Відповідно, зі зміною умов існування певної лінгвоспільноти змінюється і фонд її прецедентних феноменів. Потужним чинником, що зумовив оновлення корпусу прецедентних феноменів представників української лінгвокультури, стала втрата Україною свого понад трьохсотлітнього колоніального статусу. Ознайомлення із забороненими або викривлено

потракованими в радянські часи постатями історичних діячів та культурним спадком (не тільки тоталітарної доби) і, відповідно, суспільна оцінка їхньої значущості сприяють не лише актуалізації забутих прецедентних феноменів, а й витворенню нових. Яскравою ілюстрацією останнього є функціонування в комунікативному просторі українців вислову Євгена Чикаленка¹ про те, що Україну треба любити не лише до глибини душі, а й до глибини кишені. Сьогодні цей афоризм став відомішим, ніж постать самого автора, і увійшов до складу прецедентних феноменів української лінгвокультури. Це підтверджують і тенденція втрати ним паспортизованості (доволі поширене вживання без зазначення автора та навіть приписування іншим відомим особам, здебільшого Петрові Яцику), і функціонування в публічному дискурсі численних його структурних і лексичних варіантів. До того ж ці варіанти подекуди транслюють дещо інші порівняно з оригінальними висловленнями змістові наповнення та модальні плани. Тому мета цієї розвідки – з'ясувати семантичні зміни Чикаленкового вислову й простежити його прагматичні функції у сучасному масмедійному дискурсі. Реалізація цього сприятиме осягненню функційної ролі окремого прецедентного феномену в постколоніальному суспільному дискурсі певної лінгво-спільноти та оцінці меж прецедентності, пов'язаних зі здатністю прецедентної одиниці до модифікацій і трансформацій.

Матеріал дослідження

Дослідження виконане на матеріалі текстових фрагментів, дібраних за допомогою 13-ої версії Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАК-13)². Пошук було здійснено за запитом до глибини кишені / кишень / своєї кишені / своїх кишень / власної кишені / власних кишень, його результатом стали 78 контекстів. До аналізу залучено лише тексти масмедійних жанрів, що становить 60 одиниць. Долучено ще чотири одиниці, знайдені в результаті аналогічного пошуку в тестовій версії Корпусу української мови, розробленої співробітниками Київського національного університету імені Тараса Шевченка³. У статті як ілюстративний матеріал до викладених результатів дослідження наведено 24 контексти, що зумовлено обсягами жанру наукової статті.

Більшість результатів пошуку в зазначених вище корпусах – фрагменти публікацій з видань «Високий замок», «Україна молода», «День», значно рідше – «Кримська світлиця», «Дзеркало тижня», поодинокі приклади – з таких ресурсів, як «Свобода», «Українські національні новини».

¹ Л.О. Гаврилюк, Чикаленко Євген Харлампійович, [в:] *Енциклопедія історії України*, Київ 2013, т. 10, с. 550.

² *Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК)*, М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, М. Возняк, М. Крук та ін., Київ, Львів, Єна, 2017-2021, [в:] <http://uacorporus.org/Kyiv/ua> (05.10.2021).

³ *Mova.info. Лінгвістичний портал*, [в:] <http://www.mova.info/corporus.aspx> (07.10.2021).

Теоретичне підгрунття

Сьогодні увага до проблематики прецедентних феноменів помітно зростає. Теоретичні засади вивчення прецедентности заклав російський учений Юрій Караулов, який і запровадив термін «прецедентний текст»⁴. Оскільки, окрім слів та фразеологізмів, у межах цього явища розглядали й невербальні одиниці, ustalеним став термін «прецедентні феномени»⁵. Запропоновано різні типології цих одиниць: щодо можливості / неможливості реалізації у мовленні; відповідно до засобів реалізації; за ступенем універсальності⁶. Обґрунтовано їхні визначальні ознаки: відомі усім представникам певної лінгвокультури; є впізнаваними та відтворюваними; апеляція до них зрозуміла без додаткових коментарів⁷; завжди формують певний концепт⁸; належать свідомості, детерміновані культурою та втілені в мові⁹. Щодо останньої ознаки, то вона притаманна вербальним та невербальним вербалізованим прецедентним феноменам.

В англomовній лінгвістичній літературі терміна прецедентний феномен не вживають, хоча охоплені ним явища перебувають у полі уваги науковців. Досить популярним об'єктом досліджень є прецедентні висловлення, до яких зараховують і фрази з продуктів медіаіндустрії, політичних промов, реклами, книг тощо та здебільшого позначають терміном «крилаті фрази» (catchphrases¹⁰). Деякі з цих праць демонструють тенденцію до розгляду крилатих фраз як дискурсивних засобів вербалізації історично та/чи культурно зумовлених форм знання чи соціального досвіду¹¹ або навіть моделей поведінки¹². Окрім того, в західній науці уже склалися певні традиції дослідження мемів, які кваліфікують як одиниці культурної інформації, що поширюються від людини до людини вербальним або невербальним шляхом¹³. Відомою є теорія, що тлумачить мем як культурний аналог гена, оскільки він є носієм культурної інформації, у процесі поширення зазнає редуплікації і в такий спосіб бере участь

⁴ Ю.Н. Караулов, *Русский язык и языковая личность*, Москва 1987, с. 216.

⁵ В.В. Красных, *Этнопсихолінгвістика и лінгвокультуро́логия*, Москва 2002; Г.Г. Слышкин, *От текста к символу: лінгвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе*, Москва 2000.

⁶ В.В. Красных, *Этнопсихолінгвістика...*, с. 46-51.

⁷ Там само, с. 44-45.

⁸ Г.Г. Слышкин, *От текста к символу...*, с. 28.

⁹ Там само, с. 9.

¹⁰ J. Parkinson, *Catchphrase, slogan and cliché: the origins and meanings of our favourite expressions*, London 2003; E. Partridge, *A Dictionary of Catch Phrases: British and American, from the Sixteenth Century to the Present Day*, Routledge 1986.

¹¹ J. Darlington, *Catchphrases: a semiotic, genealogical and cultural materialist study of the form*, "Comedy Studies" 2004, № 5:2, p. 123-136.

¹² M. Guo, *Playfulness, parody, and carnival. Catchphrases and mood on the Chinese Internet from 2003 to 2015*, "Communication and the Public" 2018, № 2:3, p. 1-7.

¹³ R. Dawkins, *The Selfish gene*, New York 2006; A. Lynch, *Thought contagion. How belief spreads through society*, New York 1996.

у культурній еволюції¹⁴. Зіставлення сутності (певне явище культури та водночас модель для осмислення й репрезентації схожого явища), визначальних рис (існування в когнітивній сфері мовця й реципієнта, засіб категоризації дійсності, засіб інтертекстуальності, семантична місткість, сталість форми, детермінованість межами соціальної чи національної групи або універсальність, залежність від адресата), джерел (різні сфери соціальної практики) та форм існування (видатні особистості, твори мистецтва, ситуації, висловлення) прецедентних феноменів та мемів переконують у тому, що це явища тієї самої природи. Цю тезу спробують заперечити тим, що багато мемів відомі лише конкретним соціальним групам, проте за цією ознакою їх можна зарахувати до соціумно-прецедентних феноменів.

Між тим, в українському мовознавстві праці, у яких оперують терміном «прецедентний феномен», та праці, у яких оперують терміном «мем», становлять дві окремі течії. Теоретичним підґрунтям таких студій є напрацювання або російських, або американських чи західноєвропейських учених відповідно. Науковці, які спираються на термінологічне підґрунтя теорії прецедентності, розглядають ці явища як засоби реалізації інтертекстуальності¹⁵, досліджують статус і функції цих явищ у різних типах дискурсу¹⁶, а також вивчають проблеми їх трансформації¹⁷. Прихильники понятійного апарату теорії мемів здебільшого зосереджують увагу на природі й функціях мемів в інтернет-середовищі¹⁸, праці теоретико-методологічного характеру є поодинокими¹⁹.

Дослідники прецедентних феноменів визначають різні їх функції, одноставно погоджуючись щодо таких: номінативна (моделювальна), персуазивна (прагма-

---

¹⁴ R. Dawkins, *The Selfish gene...*; R. Aunger, *The electric meme: a new theory of how we think and communicate*, New York 2002.

¹⁵ Л.Й. Меркотан, *Прецедентні тексти в системі інтертекстуальності*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук: 10.02.01 – українська мова, Чернівці 2016.

¹⁶ Ю.М. Великорода, *Прецедентні феномени в американському медійному дискурсі (на матеріалі часописів "Time" та "Newsweek")*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук: 10.02.04 – германські мови, Львів 2012; І.В. Богданова, *Сугестивний потенціал прецедентних одиниць в українському медійному дискурсі початку XXI ст.* Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук: 10.02.01 – українська мова, Вінниця 2016.

¹⁷ І.В. Богданова, *Сугестивний потенціал прецедентних одиниць*; А. Архангельська, *Прецедентні народнописенні тексти в сучасному українському медіаландшафті*, «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія» 2020, вип. 2 (44), с. 28-33.

¹⁸ Т. Храбан, *Інтернет-меми як інструмент інформаційно-психологічного впливу*, «Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології» 2019, вип. 8 (1), с. 238-249; О. Чернікова, *Covid-19 як генератор мемів: вплив новотворів епохи пандемії на мемотворення*, «Науковий вісник Чернівецького університету. Германська філологія» 2021, вип. 831-832, с. 288-297.

¹⁹ О. Чернікова, *Вербальний мем: лінгвістичний аспект*, «Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна» 2015, вип. 51, с. 354-356; В. Барчук, *Про деякі суспільні меми сучасних українців*, «Українознавчі студії» 2018, № 19, с. 32-40.

тична), ігрова (розважальна) та парольна (консолідувальна)²⁰. Також виокремлюють інформативну функцію²¹, оцінну²², естетичну, евфемістичну²³, характеризації, експресивну, міфологічну, маніпулятивну, ідеологічну²⁴ тощо. Останнім часом функції прецедентних феноменів розглядають крізь призму здійснення впливу на реципієнта²⁵. Рефлексії щодо теоретичних напрацювань з цієї проблематики та спостереження над вживанням прецедентних феноменів наводять на думку, що багато виокремлених функцій схожі за своєю сутністю, і їх можна об'єднати. До прикладу, часом важко диференціювати: номінативну та інформативну функції, адже вичленування й називання конкретних фрагментів об'єктивної дійсності саме й спрямоване на передавання нагромадженого досвіду певної лінгвоспільноти; естетичну й розважальну, адже часто мовна гра є засобом естетичної оцінки світу й зорієнтована привернути увагу адресата; характеризувальну й оцінну, адже підґрунтям характеристики певної реалії є її суб'єктивна оцінка; оцінну й експресивну, адже експресивність постає наслідком авторських оцінок та емоцій; ідеологічну й маніпулятивну, адже використання в суспільному дискурсі ідеологічно витриманих прецедентних феноменів призводить до формування відповідної суспільної думки. А з іншого боку, нерідко в різних дискурсивних практиках одна функція постає інструментом реалізації іншої. Зокрема, репрезентація авторської оцінки шляхом вживання прецедентного висловлення або вдавання до мовної гри шляхом його трансформації мають на меті переконати в чомусь адресата, тобто постають механізмами здійснення персуазивної чи маніпулятивної функцій. Парольна функція також часто сприяє здійсненню впливу, оскільки знижує критичність сприйняття, сигналізуючи, що мовець належить до «своїх». З огляду на це визначальною функцією прецедентних одиниць вважаємо функцію впливу, відкритого чи прихованого. Відповідно вживання їх з метою номінації, оцінки, ототожнення з певною національною, соціальною тощо групою, пом'якшення висловлення розглядаємо як прийоми реалізації мовного впливу та як засоби створення стереотипів, апеляція до яких у дискурсі сприяє свідомому чи несвідомому впливові.

²⁰ Г.Г. Слышкин, *От текста к символу...*, с. 84-104; Л.Й. Меркотан, *Прецедентні тексти в системі інтертекстуальності...*, с. 9-10; І.В. Богданова, *Сугестивний потенціал прецедентних одиниць...*, с. 110-111.

²¹ Л.Й. Меркотан, *Прецедентні тексти в системі інтертекстуальності...*, с. 10.

²² Л.Й. Меркотан, *Прецедентні тексти в системі інтертекстуальності...*, с. 10; І.В. Богданова, *Сугестивний потенціал прецедентних одиниць...*, с. 110.

²³ І.В. Богданова, *Сугестивний потенціал прецедентних одиниць...*, с. 110-111.

²⁴ Ю.М. Великорода, *Прецедентні феномени в американському медійному дискурсі...*, с. 156.

²⁵ Ю.М. Великорода, *Прецедентні феномени в американському медійному дискурсі...*, с. 178-188; І.В. Богданова, *Сугестивний потенціал прецедентних одиниць...*, О. Левко, *Прецедентні одиниці в українських релігійних медіа у світлі комунікативної стратегії дискредитації*, „Slavia Orientalis” 2021, t. LXX, № 3, s. 661-681.

Способи актуалізації вислову Євгена Чикаленка в українському масмедійному дискурсі

За свідченням істориків, уперше на славнозвісну фразу Євгена Чикаленка натрапляємо в його ще не опублікованому листі до Михайла Грушевського, де вони обговорюють ідею побудувати у Львові гуртожиток для студентів-українців: **«Я захопився нею не тільки до глибини душі, але й до глибини кишені... Я рішив послати на сю мету десять тисяч рублів, але щоб були переваги для українців»²⁶**.

На скільки дає змогу зрозуміти контекст, оригінальна, уперше висловлена фраза була авторською самохарактеристикою з гумористичним забарвленням. Хоча механізм витворення іронії тут дещо складніший: автор не просто надає певному слову протилежного його лексичному значенню змісту, а обіграє опозиційні концепти, вмонтовуючи лексеми, що їх вербалізують, у специфічну синтаксичну конструкцію. Концепти 'душа' як уособлення найвищих – духовних – цінностей та 'гроші' (вербалізований лексемою кишень у значенні «матеріальний достаток, гроші»²⁷) як уособлення нижчих – матеріальних – цінностей у багатьох лінгвокультурах є опозиційними. Вислів до глибини душі виражає найвищий ступінь прояву внутрішнього стану чи почуття людини, зазвичай акцентуючи на безкорисливості цього почуття. Уміщуючи слово кишень у таку саму синтаксичну побудову – до глибини кишень, мовець створює оказіональну одиницю, яка за аналогією до взірця також має характеризувати предикативну ознаку за ступенем її інтенсивності. Ізольовано вислови до глибини душі і до глибини кишень за змістом протиставлені. На умовній семантичній шкалі «високе – низьке» вони перебувають на різних полюсах щодо точки «нейтральне». Принцип градації передбачає таке розташування компонентів, коли наступний підсилює (чи послаблює) змістове наповнення або емоційно-експресивне забарвлення попереднього. Тому, вміщуючи ці одиниці в схему сурядного ряду з градаційними відношеннями (не тільки ..., але й), мовець переносить одиницю до глибини кишень на протилежний вектор шкали. Навіть більше, розташовуючи цей компонент на другому місці градаційного ряду, Є. Чикаленко надає йому в площині «високе» більшого ступеня інтенсивності, ніж компонентів до глибини душі. Так одиниця до глибини кишень контекстуально набуває протилежного емоційно-оцінного забарвлення, що розуміють мовець і адресат. Є. Чикаленко іронізує, припасовуючи до себе стереотип про те, що заможні люди понад усе цінують гроші й що матеріальне для них вище за духовне.

²⁶ О. Коник, *Євген Чикаленко – Михайлу Грушевському про гроші, «Академічний дім» у Львові та українську національну справу*, "Scriptorium Nostrum" 2014, № 1, с. 45. Усі відмінності в цитатах походять від автора статті – Н. К.

²⁷ *Словник української мови: в 20 т.*, [в:] <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=41712&page=1316> (04.10.2021).

1. Усталене формулювання

У сучасному українському інформаційному просторі оригінальний вислів Є. Чикаленка функціює в кількох варіаціях, найпоширенішим з яких є любити Україну не лише до глибини душі, а й до глибини кишені. Здебільшого його вживають для вираження авторського схвалення в текстах про діяльність самого Є. Чикаленка, П. Яцика, інших відомих меценатів або звичайних людей, які зробили благодійний внесок на яку-небудь справу. Прикметно, що це схвалення спрямоване не так на меценатську діяльність певної особи, як на її громадянську позицію. Характеризуючи когось цим афоризмом, мовець наголошує, що ця особа відповідає еталонній, на його думку, моделі патріота, напр.:

Сто тисяч рублів золотом київський інженер та підприємець Василь Смиренко подарував Науковому товариству ім. Тараса Шевченка на придбання будинку у м. Львові. Цей факт зберігає меморіальна дошка при вході у приміщення Товариства. Є відомості також про втаємничену фінансову підтримку меценатом перших українських патріотичних партій та революційних гуртків української молоді. Саме про таких діячів, як Федір, Платон та Василь Смиренки відомий громадсько-політичний діяч Євген Чикаленко сказав: «Вони любили Україну не лише до глибини душі, але й до глибини власної кишені»²⁸.

2. Структурно-семантичні модифікації

У сучасних масмедійних текстах аналізований афоризм часто відтворюють з різними структурними або/та лексичними змінами. Головною особливістю модифікованих фраз є кардинальна зміна напрямку їхньої ілокутивної сили. Якщо вихідне висловлення є самопрезентацією мовця й виражає констатувальну модальність, то модифіковані фрази здебільшого репрезентують волюнтативність, і тому прямо чи опосередковано спрямовані на адресата.

2.1. Ускладнення структури модальним компонентом

Попри те, що майже всі модифіковані одиниці втілюють волюнтативну модальність, їм притаманний різний ступінь категоричності. Зокрема, фразу: Україну треба любити не лише до глибини душі, але й до глибини власної кишені²⁹, яку доволі активно вживають і в текстах, присвячених

²⁸ П. Вольвач, *Промінь світла серед мороку дикунства та безпам'яття...*, «Кримська світлиця» 2006, № 25, [в:] ГРАК, <http://uacorporus.org/Kyiv/ua> (06.10.2021).

²⁹ В. Панченко, *Український Дон Кіхот. «Головний ткач» матеріальної тканин нашої історії*, «День» 2001, № 12 [в:] ГРАК, <http://uacorporus.org/Kyiv/ua> (05.10.2021); Н. Назаркевич, *Конкурс Яцика – від Києва до Торонто*, «Високий замок», 10.11.2013, [в:] <http://uacorporus.org/Kyiv/ua> (05.10.2021); Б. Козловський, *Степан Давимук: «Янукович загнав себе у таку яму, що для нього головне – гарантії безпеки і збереження власності...»*, «Високий замок», 18.02.2014, [в:] <http://uacorporus.org/Kyiv/ua> (05.10.2021).

діяльності Є. Чикаленка та інших меценатів, і в текстах із комунікативною інтенцією спонукати реципієнта витратити на щось власні кошти, притаманна послаблена категоричність. Мовець повідомляє про стан речей, який, на його думку, має бути обов'язковим, однак своє висловлення оформлює безособовою конструкцією, уникаючи так прямого звертання до адресата – потенційного виконавця дії, і відповідно, прямого спонукання до дії. Але валентна рамка предиката треба любити передбачає позицію для суб'єктної синтаксеми, тому адресат розуміє, що ця дія може стосуватися будь-якого виконавця, і зокрема його самого.

Унаслідок зміни модального плану висловлення іншого змісту набуває й одиниця до глибини (власної) кишені: її уживання з позитивним емоційно-оцінним забарвленням як компонента, що підсилює інтенсивність ознаки до глибини душі, уже не сприймається іронічно, на семантичній шкалі відношень «високе–низьке» вона закріплюється у площині «високе», перевершуючи за ступенем інтенсивності ознаки одиницю до глибини душі. Цим мовець ніби встановлює нову систему цінностей, де «духовне» поступається своєю найвищою позицією «матеріальному». У цій новоствореній системі любов як найвище почуття втрачає статус безкорисливого, постає вимога його матеріальних доказів. Характеризуючи цією фразою Є. Чикаленка чи інших меценатів, мовець створює еталонний образ патріота, який перевершив звичний, буденний рівень любові до батьківщини й піднявся на вищий щабель. Створення такого образу й реалізує здатність прецедентного висловлення до моделювання, яке ми кваліфікуємо одним з інструментів функції впливу. Запропонована модель репрезентує авторський поділ патріотизму на два види: звичайний, поширений – до глибини душі і винятковий, рідкісний, той, до якого треба прагнути – до глибини душі й кишені. Мовець створює своєрідну шкалу патріотизму, яку потім використовує для оцінки моральних якостей осіб. Емоційність такого висловлення часто посилюють засобами синтаксичної організації тексту, зокрема вдаючись до синтаксичного паралелізму, напр.:

А хіба не було в Україні багатих меценатів-патріотів, які щиро підтримували своє, національне? Для прикладу можна назвати цукрозаводчиків Симиренків чи дворянина Євгена Чикаленка, якому належать крилаті слова, що Україну треба любити не лише до глибини душі, але й до глибини власної кишені. Тож і всіх нинішніх багатіїв України можна перевірити на їхній патріотизм не лише по тому, в який спосіб вони добувають свої великі кошти, але й по тому, як і на що саме їх витрачають³⁰.

³⁰ В. Тихенко, *Оберімо патріотів*, «Кримська світлиця» 2007, № 39, [в:] <http://uacorpus.org/Kyiv/ua> (05.10.2021).

2.2. Ускладнення структури модальним компонентом та перебудова семантико-синтаксичних відношень

Вищий ступінь категоричності притаманний Чикаленковому висловленню, модифікованому модальними предикативами та перебудованому на поліпредикативну конструкцію. Посилення категоричності зумовлене й семантикою ускладнювального компонента мало, і зміною синтаксичної структури конструкції: компоненти колишнього сурядного ряду до глибини душі і до глибини кишені тепер опиняються в різних предикативних частинах безсполучникового речення із зіставно-протиставними відношеннями. Попри це виражені ними поняття не створюють контрасту, його усуває частка **й** перед компонентом до глибини кишені та упротилежнює інші ознаки: до глибини душі протиставлене до глибини душі **й** кишені. Перша предикативна частина репрезентує незадовільний, на думку мовця, стан речей – недостатній ступінь предикативної ознаки (любити до глибини душі), і є причиною спонукання, вираженого в другій предикативній частині (любити і до глибини душі, і до глибини кишені).

«Мало любити Україну до глибини душі, треба любити її й до глибини кишені», – ці слова сказав відомий український благодійник кінця XVIII і початку XIX століть Євген Чикаленко. Приблизно так думає і чинить меценат культури, освіти, медицини, севастопольський підприємець Віталій Осадчий, який упевнений, що кожен свідомий громадянин і свідомий українець повинен щось робити для розвитку суспільства і держави. Відомо, що він підтримував конкурс знавців української мови ім. П. Яцика, Конгрес українців Севастополя, міський хоспіс, брав участь у фінансуванні документальних фільмів, видавництві книг, виділяв кошти на призи переможцям екс-прес-турніру...³¹.

І нарешті, у формулюванні Легко любити Україну до глибини душі, а ви спробуйте любити її до глибини кишені, яке є інтерпретацією внука Євгена Харлампійовича Чикаленка – Євгена Івановича Чикаленка³², категоричність виявлена найінтенсивніше. Тут модифікації зазнає і предикат, і сурядний ряд. Висловлення оформлене складносурядним реченням з протиставними семантико-синтаксичними відношеннями. Ускладнення основного предиката оцінним компонентом легко в першій предикативній частині та пряме спонукання, виражене імперативом і безпосередньо звернене до адресата (у позиції суб'єкта займенникове слово **ви**), в другій предикативній частині експлікує

³¹ В. Лопатюк, *Відчуття перспективи як необхідність*, «Кримська світлиця» 2014, № 9, [в:] <http://uacorpus.org/Kyiv/ua> (05.10.2021).

³² *Рідна мова визволить: Євген Чикаленко 5 років добивався дозволу царської цензури на видання українських книжок*, «Україна молода» 2016, № 62, [в:] <http://uacorpus.org/Kyiv/ua> (05.10.2021).

нівелювання його почуттів. Протиставний сполучник **а** між цими предикативними частинами надає контрастного змістового наповнення ознакам до глибини душі й до глибини кишені. Така модифікація вислову Є. Чикаленка дистанціює мовця й реципієнта, вивищуючи першого, адже він знецінює почуття адресата, вимагає від нього їх доводити, що не може спряти досягненню комунікативного наміру переконати пожертвувати на щось гроші. До того ж, вживання відомого афоризму в такому формулюванні, ще й з покликанням на автора, на нашу думку, не сприяє створенню позитивного образу Є. Чикаленка в масовій свідомості, а популяризація його діяльності може викликати реакцію спротиву «нав'язуванню нових героїв», напр.:

З ініціативою встановити в Києві пам'ятник Євгену Чикаленку – ініціатору скликання Центральної Ради, одного з її засновників і спонсорів, видатного мецената, на кошти якого здійснювалося в ті буремні часи національне пробудження українців, – до міського голови Віталія Кличка звертається Просвітницький центр національного відродження імені Євгена Чикаленка. «Цим пам'ятником ми нагадали б нинішнім казнокрадам і грошовим мішкам, як треба ставитися до України. На постаменті буде викарбувано вислів Євгена Чикаленка: **«Легко любити Україну до глибини душі, а ви спробуйте любити її до глибини кишені»**, – каже «Україні молодій» керівник центру Юрій Гнаткевич³³.

2.3. Перебудова семантико-синтаксичних відношень між компонентами сурядного ряду

Подекуди трапляються модифікації аналізованої фрази, зумовлені зміною сполучних засобів між компонентами сурядного ряду, що призводить до зміни семантико-синтаксичних відношень і, відповідно, до зміщення змістових акцентів висловлення. Зокрема, вживання єднального сполучника **і...і**, замість градаційного **не тільки... але й**, усуває поділ форм любові до України на поширену / звичну (до глибини душі) й бажану / ідеальну (до глибини душі й до глибини кишені), відповідно, на семантичній шкалі 'високе–низьке' зникає ієрархія між цими двома ознаками, вони постають на одному рівні. Окрім того, таким формулюванням мовець усуває завуальовану заувагу про те, що наявного стану речей (любові до глибини душі) недостатньо, напр.:

Чимало колишніх яворівчан допомагають своїм землякам. Михайло та Еля Романики мешкають в Італії. На з'їзд вони не змогли приїхати, прислали вітання. Ця родина постійно надсилає до шкіл району комп'ютери, шкільні меблі...

³³ Т. Міщенко, *У Києві пропонують поставити пам'ятник одному з засновників Центральної ради Євгену Чикаленку*, «Україна молода» 2018, № 6, [в:] <http://uacorporus.org/Kyiv/ua> (05.10.2021).

Розповідаючи про благочинність цього подружжя, один із учасників з'їзду згадав жартівливий вислів одного дуже відомого мецената: «**Треба любити Україну і до глибини душі, і до глибини кишені...**»³⁴.

Натомість вживання протиставного сполучника **а** у комплексі із запереченою часткою **не** перед одним з членів сурядного ряду створює контраст між наявним станом речей і бажаним, вивисує ознаку до глибини кишені над ознакою до глибини душі та посилює модальність докору й дидактичну конотацію висловлення. Таким формулюванням мовець ставить себе на вищий стосовно адресата комунікативний ранг, що не сприяє досягненню ілюкативної мети повідомлення, а у разі авторизації висловлення може ще й спровокувати негативні асоціації щодо постаті Є. Чикаленка, напр.:

Плани наполеонівські, однак, як писав Євген Чекаленко, **країну треба любити не до глибини душі, а до глибини кишені**. Співробітники ботанічного саду свято вірять у фінансову підтримку меценатів та бізнес-структур, бо від держави чекати грошей – як з моря погоди³⁵.

2.4. Розщеплення суб'єкта

Варіант фрази, вжитої Є. Чикаленком у щоденнику з приводу прикрої ситуації з Юркевичем, теж трапляється у текстах сучасних масмедіа у дещо модифікованому вигляді. В оригіналі це була односуб'єктна синтаксична структура, що нею мовець стверджував існування великої кількості людей, які не відповідають ідеальному, на його думку, образів патріотично налаштованої заможної людини (Що-ж зробиш? Багато таких людей є, що захоплюються українством до глибини душі, а не до глибини кишені!³⁶). Натомість модифікований вислів є двосуб'єктною синтаксичною структурою, якою автор певної публікації проголошує поділ людей на дві категорії за рівнем їхнього патріотизму та протиставляє їх, напр.:

³⁴ «Високий замок» 2002, [в:] ГРАК, https://parasol.vmguest.uni-jena.de/grac_crystal/#concordance?corpname=grac15&tab=advanced&queryselector=phrase&keyword=дуже%20відомого%20мецената&attrs=word%2Clemma&viewmode=sen&attr_allpos=kw&refs_up=1&shorten_refs=0&itemsPerPage=500&structs=s%2Cg&refs=%3Ddoc.date%2C%3Ddoc.mediaName%2C%3Ddoc.author%2C%3Ddoc.title%2C%3Ddoc.locCode&default_attr=lemma&showresults=1&fullcontext=1&f_tab=advanced&c_itemsPerPage=500&c_customrange=1&operations=%5B%7B%22name%22%3A%22phrase%22%2C%22arg%22%3A%22дуже%20відомого%20мецената%22%2C%22active%22%3Atrue%2C%22query%22%3A%7B%22queryselector%22%3A%22phaserow%22%2C%22phrase%22%3A%22дуже%20відомого%20мецената%22%2C%22qcase%22%3A0%7D%2C%22id%22%3A955%7D%5D (05.10.2021).

³⁵ І. Тимотієвич, *Сад на мільйон доларів, «Україна молода»* 2010, № 96 (11.10.2021).

³⁶ Є. Чикаленко, *Щоденник (1907-1917)*, Львів 1931, с. 102, [в:] <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=9228> (11.10.2021).

На вклеєних аркушах паперу, зокрема, написано: «Юний друже! Цей підручник з рідної мови придбано на гроші, які пожертвував благодійник з Москви Анатолій Доценко...». Директор ЗОШ № 37 Тетяна Миколаївна Волошинська у своєму листі на його адресу висловила щире подяку за допомогу у придбанні підручників «Рідна мова», що дасть змогу повноцінно проводити заняття з української мови. У зв'язку з цим згадалися слова українського землевласника, науковця і мецената Євгена Чикаленка: **«Багато хто з нас любить Україну до глибини всієї душі, й мало хто – до глибини власної кишені»**.³⁷

Очевидно, що рівень суб'єктивної модальності модифікованої фрази вищий, ніж оригінальної. До того ж аналізоване висловлення оформлено як цитату Є. Чикаленка, що збільшує його маніпулятивний потенціал, адже адресат переконаний, що сприймає твердження видатної особистості, хоча насправді це інтерпретація цього твердження адресантом. У такий спосіб адресант підвищує в адресата рівень довіри до своїх слів.

3. Усічення

Часто аналізований вислів Є. Чикаленка вживають в усіченому вигляді – любити Україну до глибини кишені, що призводить і до витворення нових сенсових відтінків у тексті, і до семантичних зрушень у структурі самого афоризму. По-перше, вилучення зі структури речення компонента до глибини душі руйнує градацію, що призводить до змін на умовній шкалі вимірювання патріотизму: тепер найвищою поділкою на ній є лише матеріальне, еталон патріота – людина, що жертвує кошти на суспільні потреби чи потреби інших. За сполукою до глибини кишені закріплюється піднесене емоційно-експресивне забарвлення, напр.:

Тоді ще ніхто не знав, що конкурс невдовзі отримає його ім'я і переживе не одну українську владу, а сам Петро Яцик того ж року відійде в інший світ, **ставши взірцевим прикладом того, як можна любити Україну «до глибини власної кишені»**.³⁸

Про закріплення на рівні узусу таких змін у семантичній структурі одиниці до глибини кишені свідчить і її дистрибуція: вона набуває здатності виконувати атрибутивну функцію щодо лексеми патріотизм, напр.:

Він виділив землю для прокладання смуги контрольного сліду, надав плити – обмежувачі швидкості руху для блокування дороги Дякове – Куйбишеве, яка веде

³⁷ М. Владімірський, *Справжній патріотизм – в гаманці?*, «Кримська світлиця» 2003, № 45, [в:] <http://uacorpus.org/Kyiv/ua> (06.10.2021).

³⁸ Р. Ключко, *Зразковий український меценат, або Як можна любити Україну «до глибини власної кишені»*, «Дзеркало тижня», 27.05.2016, [в:] <http://www.mova.info/corpus.aspx> (07.10.2021).

з України до Росії. Також надав допомогу в облаштуванні рову по ділянці державного кордону відділу прикордонної служби «Дякове», – розповів «Дню» Олександр Миколайович. – Також зробив значний внесок у поліпшення житлово-побутових умов для проживання персоналу відділу прикордонної служби «Дякове». Це один з найяскравіших прикладів **патріотизму «до глибини кишені»**³⁹.

По-друге, аналізована фраза формує спонукальну модальність текстів. Зокрема, у комплексі з покликанням на авторитет (на Є. Чикаленка) та застосуванням тактики солідаризації вислів треба любити до глибини кишені посилює і водночас завуальовує волонтеризм висловлення, перетворюючи прямий заклик на натяк. У наведеному фрагменті автор застосовує тактику солідаризації, реалізуючи парольну функцію прецедентного висловлення (апелює до спільних фонових знань з адресатом – Пам'ятаєте...), вдаючись до прийому авторизації (як Євген Чикаленко говорив) та моделюючи потенційний діалог з адресатом (висловлення оформлене питальним реченням). У такий спосіб він змінює констатувальну модальність попередніх речень на спонукальну, яка завдяки перерахованим прийомам має імпліцитний характер. Вживання в наступному реченні у ролі суб'єкта сполуки нам всім продовжує реалізацію тактики солідаризації:

Л. І.: – Моя мрія, щоб всі, хто двадцять років розповідають, як вони люблять газету «День», її передплатили. І бажано – не лише для себе, а й для родичів, друзів, колег... І створили у такий спосіб навколо себе розумний простір. Пам'ятаєте, як Євген Чикаленко говорив, що **треба любити українську справу до глибини своєї кишені?** Нам всім треба виробити механізм автоматичного включення в добрі справи. Це дуже полегшить українцям життя⁴⁰.

У сучасних інформаційних текстах це усічене висловлення використовують і для характеристики депутатів чи держчиновників. Поєднання цих номінацій у функції суб'єкта з предикативною ознакою, вираженою сполукою любити до глибини кишені актуалізує такі їхні семи, як «патріотизм», «служіння народові» тощо, унаслідок чого в реципієнта формується уявлення, що ступінь патріотизму депутата дорівнює зробленим ним грошовим пожертвам. Прикметно, що в конструкціях із суб'єктом, вираженим словом депутат, цей вислів втрачає семантику піднесеності й набуває іронічного, подекуди глузливого, забарвлення, напр.:

Дізнавшись, що легенда України живе зараз на пенсію 800 гривень, ми з отаманом Західно-Бузької Січі паном Анатолієм Троцюком вирішили провідати повстанця

³⁹ С. Перцовський, *Луганчани – прикордонникам*. «День» зібрав кілька прикладів діяльного патріотизму, «День» 2014, № 66, [в:] <http://uacorp.us.org/Kyiv/ua> (05.10.2021).

⁴⁰ А. Руденко, В. Лубчак, *Розмова про Час... вирішальних кроків*, «День» 2014, № 66, [в:] ГРАК, <http://uacorp.us.org/Kyiv/ua> (07.10.2021).

і допомогти матеріально. Я звернувся до однофамільця сотенного, свого парафіянина який проживає у Львові, пана Ярослава Симчича. Він надав значну матеріальну підтримку Герою і довів, що любить Україну не лише до глибини душі, а й до глибини власної кишені. Щоб перевірити, чи **люблять до глибини кишені Україну узгоджені кандидати від опозиції** пан Степан Курпіль і пан Василь Пазиняк, звернувся і до них. Місто Коломия, де мешкає легендарний сотенний, не є їхнім виборчим округом. Проте вони виділили дуже достойні суми⁴¹.

В деяких контекстах емоційно-експресивні відтінки розглядуваного усіченого висловлення мінімалізовані, і воно вживається як синонім до дієслівних сполук жертвувати гроші, фінансувати який-небудь проєкт. Попри це воно все ж залишається засобом формування суб'єктивної модальности, адже експлікує авторський ідеал мецената напр.:

Так, ці олігархи та їхні клани – патріоти. Але патріоти офшорних рахунків. А Україна для них – осердя вигідних оборудок, неможливих у разі приходу Путіна. Повторимо ще раз: цій публіці витратити свої кошти на потреби національної безпеки – від військової до культурної сфери, **«любити Україну до глибини власної кишені»** (Євген Чикаленко) не хочеться. Навіть дуже не хочеться⁴².

[...] було закрито й саме видавництво «Варта». Ми намагаємося відродити видання цієї серії вже іншим видавництвом, але тепер важко знайти кошти на цей проєкт. На жаль, у нас немає національно свідомої буржуазії чи хоча б багатих громадян, **які любили б Україну «до глибини власної кишені»**⁴³.

У поодиноких випадках як неподільний компонент зі значенням ознаки дії функціює сам градаційний ряд не лише до глибини душі, а й до глибини власної кишені. Мовець надає йому позитивно-оцінного, піднесеного, забарвлення, вживаючи в ролі уточнення до деяких прислівників, напр.:

Але він віддано любив Україну – **не лише до глибини душі, а й до глибини власної кишені**: навіть свою землю продавав, щоб знайти гроші на випуск української газети!⁴⁴

⁴¹ Отець Михайло Нискогуз: «Забувають гречкодавці, що гречкосії в екстремальних умовах ставали найкращими воїнами і змітали гнобителів», «Високий замок», 13.09.2013, [в:] ГРАК, <http://uacorpus.org/Kyiv/ua> (06.10.2021).

⁴² С. Грабовський, *Залізна п'ята олігархії*, «День» 2018, № 170-171, [в:] ГРАК, <http://uacorpus.org/Kyiv/ua> (06.10.2021).

⁴³ Д. Кулиняк, *Історія від Путіна?*, «Україна молода» 2014, № 122, [в:] ГРАК, <http://uacorpus.org/Kyiv/ua> (06.10.2021).

⁴⁴ С. Дзюба, *Можновладці не розуміють, що в літературу потрібно так само вкладати кошти, як, наприклад, у спорт*, «Українська літературна газета» 2013, № 4 (88), [в:] ГРАК, <http://www.mova.info/corpus.aspx> (07.10.2021).

Враховуючи, що на сьогоднішній день діаспора задіяна в житті України надзвичайно **активно** – **не тільки “до глибини серця, але й до глибини власної кишені”**, то можна сміло вважати, що ентузіазму декількох мільйонів діаспорян вистачить, щоб перекрити нестачу фінансів⁴⁵.

Потужним мовним засобом репрезентації авторового схвалення є й самостійно вживаний компонент до глибини кишені, який у поєднанні з певними дієсловами ставлення виражає значення «матеріально підтримуючи», «фінансуючи». Мовець здебільшого прямо покликається на постать Є. Чикаленка як взірець для наслідування, а ця одиниця виконує функцію уточнення – пояснює який саме аспект його діяльності варто наслідувати. Таке опосередковане порівняння особи, про яку йдеться, з відомим історичним діячем, створює позитивний образ у свідомості реципієнта, напр.:

Дехто з інтелектуалів навіть поставився до продукування книжкової аналітики **почикаленківськи**, «до глибини власної кишені»: Сергій Тарута спонсорував дослідження «Україна 2030: Доктрина збалансованого розвитку» і його видання (Л.: Кальварія, 2017); Олександр Савченко випустив книжку «Антиукраїнець або Воля до боротьби, поразки чи зради» (К.: Самміт-Книга, 2017) – очевидно, власним коштом; згадаймо її недешеву вуличну рекламу⁴⁶.

Скажу більше – в Україні вже виникає клас, який готовий підтримувати вартість проектів за **Євгеном Чикаленком** – «до глибини своєї кишені». Візьмемо до прикладу «Спільнокошт», на якому люди легко знаходять фінансову підтримку своїм проектам на десятки, сотні чи навіть мільйони гривень⁴⁷.

Енантіосемія. Непоодинокими є приклади, коли усічений вислів любити до глибини кишені експлікує протилежне значення, виражаючи найвищий ступінь корисливості та зосередження лише на матеріальному збагаченні. Очевидно, такі семантичні зрушення, які полягають у заміні семи «давати» на сему «брати», зумовлені впливом асоціативних зв'язків слова кишеня з контекстами, де характеризують заможних і жадібних, скерованих лише на матеріальну наживу людей фразеологічними одиницями набити кишені, прибрати до кишені, повна кишеня тощо, напр.:

Вважаю, що команду мають покинути усі гравці, **котрі люблять «Карпати» до глибини своєї кишені**, а не до глибини свого серця. Кадровою політикою у клубі

⁴⁵ *Що українцям потрібно робити*, «Свобода» 08.09.2016, [в:] ГРАК, <http://uacorporus.org/Kyiv/ua> (06.10.2021).

⁴⁶ К. Родик, *Чи стане Україна державою-сервісом: сценарії смутку й надії*, «Україна молода» 2018, № 63, [в:] ГРАК, <http://uacorporus.org/Kyiv/ua> (06.10.2021).

⁴⁷ В. Лубчак, *Трендово, популярно, престижно – вишукано!*, «День» 2016, № 34-35, [в:] <http://uacorporus.org/Kyiv/ua> (07.10.2021).

займається головний тренер. Я не можу назвати прізвища тих, кого ми купимо чи від кого відмовимося⁴⁸.

Під впливом таких контекстів компонент до глибини кишені набуває функційних ознак прислівника й починає поєднуватися з прикметниками, що містять сему «користь», позначаючи найвищу міру виражених ними ознак, напр.:

[...] Аби не розкривати таємницю слідства, залишимо міліціантів, **прагматичних до глибини кишень своїх мундирів**, з'ясувати кримінальні подробиці справи. А ми поглянемо на інформаційну складову резонансної події з викраденням черниць⁴⁹.

Також можливі й оказіональні конструкції, де, навпаки, аналізована одиниця контекстуально зумовлює появу цієї семи в прикметника, який загалом її не має. До прикладу, лексема проросійський, поєднуючись з компонентом до глибини кишені, виражає ознаку, що є наслідком не ідейних переконань певної особи, а її бажань отримати матеріальну винагороду, пор.: «Але й за **проросійську до глибини своєї кишені** Ле Пен проголосувала рекордна кількість виборців»⁵⁰.

4. Трансформація

Дослідники прецедентних текстів зазначають, що ці одиниці стають засобом мовних ігор, зокрема внаслідок їх трансформації⁵¹. Зазвичай основну функцію мовної гри вбачають в експресивізації мовлення, приверненні уваги⁵², подекуди її характеризують як вдячний інструмент самопрезентації мовця (демонстрація інтелектуального рівня, ерудованості, почуття гумору тощо)⁵³. На нашу думку,

⁴⁸ Димінський: «Про пониження в класі я навіть говорити не хочу», «Football.UA», 19.11.2007, [в:] <https://football.ua/ukraine/27060-dymynskyjj-o-ponyzeny-v-klasse-ja-dazhe-y-govoryt-ne-khochu.html> (11.10.2021).

⁴⁹ Ю. Дорошенко, *Операція «Ліквідація блаженнішого – 1025»*, «Україна молода» 2013, № 89, [в:] <http://uacorpus.org/Kyiv/ua> (07.10.2021).

⁵⁰ А. Гетьманчук, *Чому в зовнішній політиці України не слід забувати про Францію*, «UAInfo», 12.05.2017, [в:] *Mova.info. Лінгвістичний портал*, [в:] <http://www.mova.info/corpus.aspx> (07.10.2021).

⁵¹ І. Сахарук, *Прецедентні феномени як вияв мовної гри в сучасних українських Інтернет-ЗМІ*, [в:] *Інформація, комунікація, суспільство 2014: матеріали 3-ї Міжнародної наукової конференції*, Львів 2014, с. 134-135; Ж. Колоїз, *Мовна гра як вияв креативності в сучасній афористичній «Філологічній студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету»* 2016, № 15, с. 163-185.

⁵² Т. Космеда, *Риторика українців: порушення норми як мовна гра*, „Studia Ukrainica Posnaniensia” 2013, zesz. I, s. 82-83; Н.В. Кондратенко, *Мовна гра в рекламному теледискурсі як вияв лінгвокреативу*, «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія» 2019, № 38, т. 3, с. 83.

⁵³ О.Г. Руда, *Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі*, Київ 2012, с. 192.

у вивченні прагматичного ефекту мовних ігор однією з центральних має бути категорія адресата. Адже, щоб мовна гра відбулася, адресат має її розгадати, впізнати у трансформованому висловленні оригінальне. Вплив на адресата відбувається не так через захоплення постаттю мовця, як через відчуття власного самоствердження: розуміння сутності мовної гри лестить самолюбству адресата, підтверджуючи глибину його власного інтелектуального рівня. Це робить адресата сприйнятливішим до впливу, бо створює ілюзію, що він сам формує оцінки й робить висновки. У такому аспекті мовні ігри можна розглядати як інструмент тактики солідаризації, адже розгадавши гру, адресат переконується, що автор належить до “своїх”, а це підвищує ступінь довіри до нього. Але дієвим цей інструмент є лише тоді, коли мовець правильно передбачив рівень ерудиції і фонові знання адресата.

4.1. Поширення додатковими лексичними компонентами

У сучасних масмедійних текстах трапляються випадки конкретизації змісту компонента кишеня шляхом його поширення означенням. Зокрема, у заголовку статті *До глибини кишені патріота*⁵⁴ завдяки уведенню означення патріота автор оцінює вчинок героя репортажу як взірцевий. У контексті публікації таке поєднання компонентів призводить до змін у семантичній структурі лексеми патріот: з'являється нова сема – «той, хто жертвує гроші на суспільно важливі справи». Розширення семантичної структури цього слова зумовлює й перебудову парадигматичних зв'язків між одиницями, що містять спільні з ним семи, а саме: сполука жертвувати гроші синонімію зближуються зі сполуками любити батьківщину, йти на жертви й робити подвиг. Відсутність у самому тексті публікації афоризму, винесеного в заголовок, та покликань на постать Є. Чикаленка реалізують парольну функцію цього висловлювання та спонукають адресата самостійно віднайти закладені мовцем асоціативні зв'язки.

4.2. Субституція

Здебільшого у формулюванні любити Україну не лише до глибини душі, а й до глибини кишені замінюють лексему Україна автосемантичним іменником. Такі висловлення вживають для характеристики меценатської діяльності певної особи або для спонукання зробити пожертву, а замінена лексема позначає реалію, на яку хтось жертвував кошти або яка потребує залучення благодійних внесків. Зокрема, в корпусі зафіксовані одиниці мистецтво, кобзарська справа, футбол, «Карпати» (назва команди), спорт, армія на місці слова Україна. Вдавання до такого прийому пом'якшує офіційність тексту, певною мірою його інтимізуючи, напр.:

⁵⁴ І. Крайній, *До глибини кишені патріота*, «Україна молода» 2014, № 163, [в:] ГРАК, <http://uacorpus.org/Kyiv/ua> (05.10.2021).

Віра Лясковська попросила колектив Львівської політехніки передати зібрані кошти для придбання бронезилетів. Один бронезилет коштує 6 тисяч гривень. Буде закуплено близько 60 бронезилетів. Перефразовуючи вислів відомого українського мецената Петра Яцика про любов до України, можна сказати: **«Нашу армію треба любити не лише до глибини душі, а й до глибини кишені...»**⁵⁵.

Інколи усічена аналізована фраза із субституцією об'єктної синтаксеми стає джерелом конструювання дотепів, набуваючи несподіваного змістового наповнення. Зокрема, заголовок однієї із заміток Любити державну мову до глибини кишені гіпотетично передбачає розповідь про чиюсь добровільну матеріальну підтримку заходів, спрямованих на розширення сфери функціонування державної мови. Проте у повідомленні йдеться про стягнення штрафу з міського голови Риги, який на офіційних сторінках законодавчої думи у соцмережах публікував дописи російською мовою. Тобто, прочитавши замітку, адресат розуміє, що слово любити в заголовку вжите з протилежним значенням:

Любити державну мову до глибини кишені [заголовок]

Центр державної мови Латвії наклав грошову кару на міського голову Риги Ніла Ушакова за те, що той писав свої дописи на офіційних сторінках ризької законодавчої думи у „Facebook”, „Twitter” і „Instagram” російською мовою. Грошові карі за ігнорування державної мови існують в Латвії з 2010 року. Середня сума – 500 дол., при повторному порушенні вона збільшується вдвічі⁵⁶.

Висновки

Аналіз вживання в сучасному українському масмедійному дискурсі висловлення про те, що Україну треба любити не лише до глибини душі, а й до глибини кишені, уможливорює констатувати високий ступінь його прецедентности попри відносно недавнє набуття цього статусу. Свідченням цього є три чинники: 1) регулярне його використання для характеристики відомих меценатів, осіб, що зробили благодійний внесок чи профінансували суспільно важливий проєкт, або для спонукання адресата пожертвувати гроші; 2) зрозумілий і без нагадування прецедентної ситуації, яку вербалізує (фінансування стратегічно важливих для держави проєктів власним коштом); 3) відсутність усталеного лексико-граматичного оформлення й функціонування його численних структурних і структурно-лексичних варіацій. Третій чинник є настільки потужним, що без звернення

⁵⁵ «Львівські політехніка» збрала кошти на бронезилети для українських прикордонників, «GallInfo», 24.03.2014, [в:] ГРАК, <http://uacorpus.org/Kyiv/ua> (05.10.2021).

⁵⁶ Н. Балюк, *Любити державну мову до глибини кишені*, «Свобода», 11.08.2016, [в:] <http://uacorpus.org/Kyiv/ua> (05.10.2021).

до архівних матеріалів практично неможливо встановити оригінальне формулювання Чикаленкового афоризму.

У масмедійному дискурсі це прецедентне висловлення часто актуалізує прецедентне ім'я (Євген Чикаленко) чи прецедентну ситуацію (фінансування стратегічно важливих для нації проєктів власним коштом) і здебільшого спрямоване на характеристику не меценатської діяльності, а громадянської позиції особи, про яку йдеться, представляючи еталонну модель патріота. Вона репрезентує поділ патріотизму на два види – звичайний (до глибини душі) та ідеальний (до глибини душі й кишені), та постає як своєрідна шкала патріотизму, яку застосовують для оцінки моральних якостей осіб.

Усі структурно-лексичні варіанти аналізованого прецедентного висловлення позначені суб'єктивною модальністю. Залежно від типу модифікації він репрезентує різну міру категоричності волонтеративного модального плану. Високий ступінь суб'єктивної модальності усіх трансформованих різновидів зумовлений тим, що вони репрезентують авторську інтерпретацію оригінального висловлення та вибудовані ним асоціативні зв'язки. Також спостерігаємо активізацію самостійного вживання усічених одиниць любити до глибини кишені (зі значенням найвищого ступеня відданості справі) і до глибини кишені (зі значенням найвищої міри прояву позитивної ознаки). Помітними є й випадки енантіосемії, коли ці конструкції виражають найвищий ступінь корисливості особи.

Порівняно з уперше висловленою Є. Чикаленком фразою, яка була його самохарактерискою, вживані в сучасному масмедійному дискурсі варіанти (а особливо усічені різновиди) демонструють значний маніпулятивний потенціал. Реалізація цього потенціалу відбувається й у разі вживання його як самостійного засобу втілення комунікативних тактик схвалення, апеляції до авторитету, докору, і як прийому тактик солідаризації та обґрунтування. Збільшенню маніпулятивного ефекту сприяє оформлення авторської інтерпретації оригінальної Чикаленкової фрази як цитати. Трансформовані варіанти цього прецедентного висловлення реалізують тактики схвалення, підвищення значущості адресата, обґрунтування, а також підриву авторитету через іронію.

References

- Arkhanhel's'ka A., *Pretsedentni narodnopisenni teksty v suchasnomu ukrajyns'komu media-landshafti*, «Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Seriya: Filolohiya» 2020, vyp. 2 (44).
- Aunger R., *The electric meme: a new theory of how we think and communicate*, New York 2002.
- Barchuk V., *Pro deyaki suspil'ni memy suchasnykh ukrajyntsiv*, «Ukrayinoznavchi studiyi» 2018, № 19.
- Bohdanova I.V., *Suhestyvnyyu potentsial pretsedentnykh odynyts' v ukrajyns'komu medyynomu dyskursi pochatku XXI st.* Dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata filolohichnykh nauk: 10.02.01 – ukrajyns'ka mova, Vinnytsya 2016.

- Chernikova O., *Covid-19 yak henerator memiv: vplyv novotvoriv epokhy pandemiyi na memotvorenniya*, «Naukovyy visnyk Chernivets'koho universytetu. Hermans'ka filolohiya» 2021, vyp. 831-832.
- Chernikova O., *Verbal'nyy mem: linhvistychnyy aspekt*, «Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya». Seriya 'Filolohiya'» 2015, vyp. 51.
- Chykalenko Ye., *Shchodennyk (1907-1917)*, L'viv 1931, [v:] <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=9228>.
- Darlington J., *Catchphrases: a semiotic, genealogical and cultural materialist study of the form*, "Comedy Studies" 2004, № 5:2.
- Dawkins R., *The Selfish gene*, New York 2006.
- Guo M., *Playfulness, parody, and carnival. Catchphrases and mood on the Chinese Internet from 2003 to 2015*, "Communication and the Public" 2018, № 2:3.
- Havrylyuk L.O., *Chykalenko Yevhen Kharlampiyovych*, [in]: Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny, Kyiv 2013, t. 10, c. 550, [v:] <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1359-9/978-966-00-1359-9.pdf>.
- Heneral'nyy rehional'no anotovanyy korpus ukrayins'koyi movy (HRAK)*, M. Shvedova, R. fon Val'denfel's, S. Yaryhin, A. Rysin, V. Starko, M. Voznyak, M. Kruk ta in., Kyiv, L'viv, Yena, 2017-2021, [v:] <http://uacorpus.org>.
- Karaulov Yu.N., *Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost'*, Moskva 1987.
- Khraban T., *Internet-memy yak instrument ynformatsiyno-psykholohichnoho vplyvu*, «Teoretychni y prykladni problemy suchasnoyi filolohiyi» 2019, vyp. 8 (1).
- Koloyiz Zh., *Movna hra yak vyyav kreatyvnosti v suchasniy aforystytsi*, «Filolohichni studiyi: Naukovyy visnyk Kryvoriz'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu» 2016, № 15.
- Kondratenko N.V., *Movna hra v reklamnomu teledyskursi yak vyyav linhvokreatyvu*, «Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriya: Filolohiya» 2019, № 38, t. 3.
- Konyk O., *Yevhen Chykalenko – Mykhaylu Hrushevs'komu pro hroshi*, «Akademichnyy dim» u L'vovi ta ukrayins'ku natsional'nu spravu, "Scriptorium Nostrum" 2014, № 1.
- Korpus ukrayins'koyi movy*, [v:] <http://www.mova.info/corpus.aspx>.
- Kosmeda T., *Rytoryka ukrayintsiv: porushennya normy yak movna hra*, „Studia Ukrainica Posnaniensia” 2013, zes. I.
- Krasnykh V.V., *Etnopsikholingvistika i lingvokol'turologiya*, Moskva 2002.
- Levko O., *Prezydentni odynytsi v ukrayins'kykh relihiynykh media u svitli komunikatyvnoyi stratehiyi dyskredytsiyi*, „Slavia Orientalis” 2021, t. LXX, № 3.
- Lynch A., *Thought contagion. How belief spreads through society*, New York 1996.
- Merkotan L.Y., *Prezydentni teksty v systemi intertekstual'nosti*. Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata filolohichnykh nauk: 10.02.01 – ukrayins'ka mova, Chernivtsi 2016.
- Mova. Info. Linhvistychnyy portal*, [v:] <http://www.mova.info/corpus.aspx>.
- Parkinson, J., *Catchphrase, slogan and cliché: the origins and meanings of our favourite expressions*, London 2003.
- Partridge E., *A Dictionary of Catch Phrases: British and American, from the Sixteenth Century to the Present Day*, Routledge 1986.
- Ruda O.H., *Movne pytannya yak ob'yeht manipulyatyvnykh stratehiy u suchasnomu ukrayins'komu politychnomu dyskursi*, Kyiv 2012.

- Sakharuk I., *Pretsedentni fenomeny yak vyvav movnoyi hry v suchasnykh ukrayins'kykh Internet-ZMI*, [v:] *Informatsiya, komunikatsiya, suspil'stvo 2014: materialy 3-yi Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi*, L'viv 2014.
- Slovnyk ukrayins'koyi movy*: v 20 t, [v:] <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=41712&page=1316>.
- Slyshkin G.G., *Ot teksta k simvolu: lingvokul'turnyye kontsepty pretsedentnykh tekstov v soznanii i diskurse*, Moskva 2000.
- Velykoroda Yu.M., *Pretsedentni fenomeny v amerykans'komu mediynomu dyskursi (na materialy chasopysiv "Time" ta "Newsweek"*, Dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata filolohichnykh nauk: 10.02.04 – hermans'ki movy, L'viv 2012.

ПРО АВТОРА

Наталья Кобченко – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія» [National University of Kyiv-Mohyla Academy]. **Основні публікації:** *Система подвійних синтаксичних зв'язків у граматичному ладі сучасної української мови*, Київ 2018; *Вокатив і номінатив у функції звертання: формування мовної норми в радянській період*, «Мова: класичне – модерне – постмодерне» 2021, № 7, с. 68-91; *Конкуренція номінатива й інструменталія в оформленні вторинного депіктивного предиката*, „Slavia” 2020, № 1, с. 43-58; *Становлення теорії синтаксичного зв'язку в українському мовознавстві (XVII – поч. XX ст.)*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 2018, № 53, с. 164-184; *Перехідна зона синтаксичного зв'язку: між подвійним та одиничним типами (на матеріалі української мови)*, „Mundo Eslavo” 2018, № 17, с. 107-124.

ORCID: 0000-0003-4369-5909

Email: n.kobchenko@ukma.edu.ua